

УДК 821.161.2:82-1

DOI: 10.32342/2523-4463-2020-2-20-9

О.О. ЛІЛІК,
*доктор педагогічних наук,
доцент кафедри української мови і літератури
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*

О.В. САЗОНОВА,
*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови і літератури
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*

АРХЕТИПНИЙ ОБРАЗ СВІТОВОГО ДЕРЕВА В ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ ГРИГОРІЯ ЧУБАЯ

У статті досліджено особливості функціонування архетипу світового дерева в поетичній спадщині Григорія Чубая. Автори статті характеризують стильові особливості поезій митця у взаємозв'язках з українською і світовою літературою, а також у контексті біографії письменника. Вони акцентують на таких характерних ознаках поетичної творчості персоналії, як-от: наскрізна образність, художнє естетичне мовлення, активне використання тропів і фігур, запровадження авторських неологізмів, наявність конкретно чуттєвої лексики для посилення експресивності подання та полегшення його сприйняття.

О.О. Лілік, О.В. Сазонова стверджують, що Григорій Чубай належить до поетів-міфотворців, творчість яких укорінена в національному фольклорі й міфології. Автори обґрунтовують, що засобом репрезентації авторської світоглядної концепції є архетипи, закодовані в образах, символах і мотивах художніх текстів. Аналіз поезій Григорія Чубая дав підстави для висновку, що художній образ дерева в поезіях митця є архетипним символом єдності й вічності та виявляється в різних значеннях: дерева світотворчого, дерева часового (що єднає минуле, теперішнє і майбутнє) і дерева роду, яке конденсує в собі попередні два значення.

Автори статті стверджують, що творцями життя на світовому дереві постають птахи. На основі вивчення поетичних текстів Григорія Чубая, у яких згадуються птахи, вони роблять висновок, що, окрім образу пташки загалом, найчастіше митець звертається до образів зозулі, солов'я, лелеки, сойки, голуба. Зазначені образи мають яскраве експресивне забарвлення, вони вибудовані на спостереженнях, міфічних уявленнях, словесній грі. Водночас аналіз підтвердив, що в цих поезіях образи птахів у своєму символічному вираженні інколи набувають невластивого для українського фольклору потрактування птаха.

Ключові слова: архетип, образ, світове дерево, птах, поезії.

В статье исследованы особенности функционирования архетипа мирового дерева в поэтическом наследии Григория Чубая. Авторы статьи характеризуют стилиевые особенности стихов поэта во взаимосвязях с украинской и мировой литературой, а также в контексте биографии писателя. Они акцентируют внимание на таких характерных признаках поэтического творчества персоналии, как: сквозная образность, художественная эстетическая речь, активное использование тропов и фигур, внедрение авторских неологизмов, наличие конкретно чувственной лексики для усиления экспрессивности текстов и облегчения их восприятия.

О.А. Лилик, О.В. Сазонова утверждают, что Григорий Чубай принадлежит к поэтам-мифотворцам, творчество которых укоренено в национальном фольклоре и мифологии. Авторы обосновывают, что средством репрезентации авторской мировоззренческой концепции являются архетипы, закодированные в образах, символах и мотивах художественных текстов. Анализ стихотворений Гри-

горя Чубая дал основания для вывода, що художественний образ дерева в стихах поета являється архетипическим символом єдинства и вечности и проявляється в різних значеннях: дерева мироздания, дерева временного (что об'єднує прошле, настоящее и будущее) и дерева рода, которое конденсирует в себе предыдущие два значения.

Автори статті утверждають, що создателями жизни на мировом дереве являются птицы. На основе изучения поэтических текстов Григория Чубая, в которых упоминаются птицы, они делают вывод, что, кроме образа птицы в общем, чаще всего поэт обращается к образам кукушки, соловья, аиста, сороки, голубя. Указанные образы имеют яркую экспрессивную окраску, они выстроены на наблюдениях, мифических представлениях, словесной игре. В то же время анализ подтвердил, что в этих стихах образы птиц в своем символическом выражении иногда приобретают несвойственную для украинского фольклора трактовку образа птицы.

Ключевые слова: архетип, образ, мировое дерево, птица, поэзии.

Творчість українського поета Григорія Чубая стала формою протесту проти комуністичного режиму, рабського становища української культури та літератури. До сьогодні його поезія залишається голосом нескореності й бунту проти радянської тоталітарної системи, з боку якої автору довелося зазнати заборон і цькування. Д. Кравець зазначає, що митець був прихильником поезії «мудрої, важкої і непрозорої, у котрій всього було б багато». Вона була непроста до розуміння, не призначалася для широкого вжитку, зате, насичена багатою образністю, промовляла до «втаємничених», до тих, хто вмів сприймати справжню поезію, знався на її тонкощах і був добре начитаний у європейській новітній поезії [1, с. 157]. К. Москалець стверджує: «Оригінальна поезія Чубая протікає переважно в нетрадиційних для українського вірша формах. Якщо не рахувати трьох поем, написаних «чистим» верлібром, то із семи десятків віршів, включених ним до «П'ятикнижжя», нараховується 53 верлібри й тільки 17 поезій, які улягають традиційним строфіці, метриці та способам римування. «Вертеп», свого часу найбільш популярна самвидавна поема Чубая, виконано змішаною технікою – віршовані сегменти перебиваються ритмізованою прозою [2].

Зазначимо, що проблема дослідження творчої спадщини митця полягає, насамперед, у недостатньому вивченні його біографії, у якій навіть на сучасному етапі залишається багато «білих плям», пов'язаних із відсутністю документів, які ілюструють окремі життєві періоди й факти. Окрім того, у радянські часи творчість поета потрапила під заборону, а отже, була вилучена з обігу, перебувала поза увагою дослідників. Тому на часі її прочитання з позицій різних методологічних підходів, у суспільно-політичному й мистецькому контекстах доби.

Поетичні твори та переклади Григорія Чубая були належно поціновані відомими критиками та письменниками вже за часів «перебудови» і після проголошення незалежності України. Зокрема варто згадати статті й розвідки М. Вінграновського *Григорій Чубай – ще одне печальне ім'я...* [3], передмову І. Дзюби до книги Г. Чубая *Плач Єремії* [4], А. Жигуліна *Гідний подиву талант* [5], Я. Поліщука *Обличитель содомного вертепу* [6].

Однак передчасна трагічна смерть, роки заборон та інші фактори вплинули на незавершене применшення ролі поета в літературному житті ХХ ст. На сьогодні необхідно повернути українській літературі ім'я Григорія Чубая насамперед через осмислення його літературної спадщини, а також дослідження художнього-ідейного змісту його поетичних творів шляхом аналізу окремих елементів їхнього змісту й форми. Як відомо, важливим засобом репрезентації авторської світоглядної концепції є архетипи, закодовані в образах, символах і мотивах художніх текстів. На жаль, архетипність поезій Григорія Чубая до сьогодні не стала об'єктом окремого дослідження.

Метою статті є дослідження особливостей функціонування архетипу світового дерева в художньому світі Григорія Чубая. Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати особливості мистецького стилю Григорія Чубая; охарактеризувати особливості репрезентації архетипу світового дерева в поезіях митця; простежити взаємозв'язки архетипу світового дерева з образами птахів у творах.

Григорій Чубай був винятково багатогранним і ерудованим поетом, різносторонньо освіченою особистістю. З попередників в українській літературі він цінував П. Тичину й Б.-І. Антонича, Є. Плужника, із сучасників – І. Драча, М. Вінграновського, В. Коротича та інших шістдесятників. Але найбільший його інтерес викликали класики світової поезії ХХ ст., свою

майстерність він удосконалював передусім під впливом світової літератури ХХ ст. – творів Е. Паунда, Т. Еліота, Ф.Г. Лорки, Р.М. Рільке, Х. Кортасара, Х. Борхеса, Ж.-П. Сартра. Саме тому важливе місце у творчій спадщині митця займають переклади. Різноманітні зацікавлення поета в літературі, малярстві, музиці (класичній і сучасній), архітектурі вплинули на формування його світогляду й мистецької концепції.

Узагальнюючи результати літературознавчих досліджень [1; 4; 5; 6], визначимо ознаки мистецького стилю поета, зокрема:

- образність (наскрізними образами-символами у творах є вертеп, дзеркало, пісок, свічка, гніздо, зоря, місяць);
- художнє естетичне мовлення, зумовлене прагненням пробудити в читача бажання пізнавати прекрасне;
- активне використання тропів (епітетів, порівнянь, метафор, алегорій) і фігур;
- запровадження авторських неологізмів (півподиху, екстазно, компромісити);
- наявність конкретно чуттєвої лексики (для експресивності подання тексту та полегшення його сприйняття).

Аналіз творчої спадщини Григорія Чубая дав змогу виокремити в ній два образно-стильові ключі: якби рання лірика митця відкрита, щира, сповідальна, то згодом – під впливом переслідувань, заборон друкуватися та перебування в альтернативному культурному дискурсі – він удається до мови символів, алюзій, абстрактних образів, уводить до своїх поезій елементи публіцистики, газетної лексики чи канцелярські штампи. Його поетична мова відображає фрагментарність буття, хаотичність і непотрібність речей, що є вираженням розгубленості людини та її загубленості у світі.

Зазначимо, що Григорій Чубай належить до митців-міфотворців, візіонерів. Художнє мислення таких авторів є глибинно міфологічним, закоріненим у прапервні культури, тому визначальною рисою творчого світосприймання цього поета є архетипність.

Одним із основних у творчості Григорія Чубая є архетип світового дерева. Для всіх міфологій світу образ світового дерева є наскрізним, у ньому втілено кілька провідних ідей, зокрема ідею центру світобудови, родючості, постійного відродження всесвіту. Виняткову роль відіграє цей архетип у слов'янській міфотворчості, про що свідчать народні казки, легенди та перекази, а також родинні та календарні обряди. Варто зазначити, що в слов'янській міфології образ світового дерева тлумачився по вертикалі (у координатах минулого – теперішнього – майбутнього) та горизонталі (як чотири сторони світу, пори року, частини доби).

Усі описані значення знайшли своє відображення в поезіях Григорія Чубая. Так, ідея плинності часу, кругообігу природного й людського життя, неперервного відродження природи реалізується в таких рядках: «... і у саду дерева вже без страху вдягають позолочені плащі / Займається на гіллі позолота і сад багряним маревом стає / Врочисто, гучно листя помирає, а так вмирати вмiє лиш воно» [7, с. 49]; «... наша осiнь з маленькими деревами дуже швидко минула / скільки ж бо треба того часу для рудого листя / щоб воно опало з невисокого віття / наша осiнь з маленькими деревами дуже швидко минула / минуло після неї багато зим і багато весен / і аж тоді почало падати листя з дуже високого дерева / яке в нашій осені було і про існування якого ми навіть не підозрювали» [7, с. 98].

Зазначимо, що в українському фольклорі й літературі світове дерево традиційно є деревом часу, деревом роду. Однією з визначальних характеристик часу є його невіддільність від простору, особливо в контексті земного буття людини. Як зауважував О. Потебня: «Уявлення старості, давності, протяжності часу в образі висоти дерева є окремим випадком звичайного прийому думки вимірювати час простором» [8]. Такий вертикальний часопростір перегукується з деревом роду, що відтворюється через такі елементи: корінь, пень – батько; стовбур, кора – мати, дружина; гіллячки, листочки – діти. Це символізує зв'язок минулого і майбутнього, предків і нащадків, минулого й майбутнього. У зв'язку з цим необхідно також зазначити стосовно образу дерева часу: корінь – минуле, стовбур – сучасне, корона – майбутнє. Так, у поезіях Григорія Чубая знаходимо: «Як час летить! В саду вже пізня осiнь» [7, с. 159], «... а по вербі стрибають пухнасті котики стрибають в зелені дверцята а дверцята як листя зачилося листя і не відчиняється / десь від самого коріння верби гукає мене крізь кору глибокий голос без dna» [7, с. 115], «... з гілок вишневих див-

них космодромів – Бруньки злітають листям в синяву. Бруньки злітають листям і суцвіттям» [7, с. 190], «... жовте листя так легко летить повз вікно» [7, с. 163].

Спорідненими із образом родового дерева є образи саду, лісу, гаю, бору, які посилюють відчуття плінності часу: «... і пророкуєш вигнання ясних дерев з ясного лісу / ти йдеш в облітані сади» [7, с. 120], «... підуть дощі садами сновигати / й навчать мене, як жить і не страждати» [7, с. 162], «... і той садок взолочено-лякливий, де кожен шелест сповнений сум'ять» [7, с. 160]. Отже, цінність авторських трансформацій архетипу світового дерева полягає у збереженні його багатоплановості й варіативності семантики.

Зазначимо, що в окремих поезіях автор антропоморфізує дерево, надає йому ознак і функцій людини. Зокрема в поезії «Притча» знаходимо порівняння дерева з людиною, яка втратила сенс свого існування, оскільки її душа спорожніла: «... безліч дивних дерев сновигає містом безцільно / гілля рук з двома листочками долонь заховавши до кишень / кожне має в собі гніздо душі / яке ніколи не може бути порожнім / а ще як ті дерева були маленькі то хтось лихий довідався про гнізда і покрав з них пташата болю» [7, с. 102]. Антропоморфні ознаки бачимо і в інших рядках, наприклад: «... там за стінами заметляється про нас листя язиків на деревах тіл» [7, с. 95].

У кількох поезіях знаходимо мотив перетворення дерева на предмет побуту («Я мовчки жив, я мовчки міркував, скільки ж то кисню дає щодня те дерево, що під вікном, який то вийде стіл чи кушетка із того дерева за кілька літ» [7, с. 27]) чи навіть музичний інструмент: «... цвіла, мов калина, віолончель, ... у флейти-тополі благав хтось покаянь» [7, с. 40]. Водночас, коли дерево перетворюється на річ, то ліричний герой сам прагне стати деревом: «... стояла моя зачудована ницість. Тремтіла... і деревом стати хотіла» [7, с. 40].

Досить часто спостерігаємо в поезіях Григорія Чубая образ дерева в негативному контексті, зокрема всохле дерево, яке асоціюється з людиною, яка переживає депресію, пригніченість чи втратила сенс існування: «... ніч заступає руками всохле дерево» [7, с. 30], «... цьому ж довгому дереву всохнуть від кореня / а найдовшому дереву всохнуть з верхка / це ж померлого дерева вранішня поза» [7, с. 119]. Подекуди образ дерева асоціюються з руйнуванням: «... тоді вирросло в дзвоні дерево сполоху, / вирросло велетенське і розколело дзвона / і розколело дзвіницю дерево сполоху» [7, с. 76].

Водночас через цей образ демонструється абсурдність буття, безглуздя суспільного ладу, наприклад: «... дерево парадоксальності коріння взгору посаджене росте і десь там під землею на ньому вже спіють квадратні груші» [7, с. 41]. У рядках «... на груші вирости груші і впали у траву, а на вербі груш не виростло, а виріс лелека і впав за обрій» [7, с. 55] трансформовано відомі народні приказки, адже вислів «на вербі груші» означав «висловити нездійсненні, нереальні, нісенітні думки», наприклад, знаходимо такі вислови у творах українських письменників: «Ти розкажеш такого, що на вербі груші, а на сосні яблука ростуть!» (Марко Вовчок), «Ви вже, мамо, наговорите на вербі груші, а на осіці кислиці» (І. Нечуй-Левицький), «Така правда, як на вербі груші – неправда. А може то така правда, як на вербі груші» (Т. Шевченко). Проте, на нашу думку, традиційні образи української етнокультури, використані Григорієм Чубаєм, свідчать про руйнування звичайного укладу життя українців, парадоксальність ситуації: груші вирости, як і має бути, на груші, а на вербі виріс лелека і впав за обрій, тобто полетів, залишив домівку.

Григорій Чубай звертається й до образів окремих дерев, зокрема найчастіше зустрічаємо традиційні для українців образи, як-от: тополі, яка часто асоціюється в нього з Україною («І Україна снитиметься знову / Тополею з обрубаним верхом» [7, с. 176], «... в моїх очах – тополь свічки зелені» (вірш «Україні») [7, с. 174], «... пожовкла тополя. І клен збагрянів» [7, с. 163]), та верби («... над вербами, над гніздами лелечими ... Боїться в темноту вона дивитися, яка поглине верби, гнізда, хати» [7, с. 192]).

Творцями життя на світовому дереві постають птахи. Зазначимо, що образ птаха посідає особливе місце в українській поезії 60–80-х років ХХ ст. загалом і у творчості Григорія Чубая зокрема. Традиційно птах уважається символом людської душі, посередником між небом і людьми. Українці особливо любили перелітних птахів, які прилітають із вирію-раю: вони були вісниками весни, приплоду худоби, урожаю, добра, здоров'я і щастя. Народ вірив, що Бог-Творець вселив у таких птахів душі дідів-прадідів, вони були також утіленням надприродних сил, прихильними до людей, тому приносили людям радість буття [9, с. 240]. Окрім того, наші предки вважали, що в подібні пташок прилітають душі новонароджених і душі родителів-прародителів.

У поетичних творах Григорія Чубая трансформація художнього символу птаха також співвіднесена з людським життям, поет презентує цей образ як реакцію душі на навколишнє середовище, як відображення внутрішнього світу людини, її почуттів, емоцій, переживань: «... *дерев'яна зозуля в старому годиннику / відкує усамітнення час*» [7, с. 122], «... *повертайся / лети в літаку / щоб повторити шлях зозулі / від первоспіву аж до оніміння / гляди згори в порожні гнізда / повернися раніше світла / раніше вирію і раніше свого голосу*» [7, с. 122], «... *і пісня злітає понад деревами / сполоханим птахом із сіножаті*» [7, с. 191].

Водночас у поезії натрапляємо на використання образів птахів як засобу художнього відтворення людського розвитку. Таке уявлення про птахів співзвучне з міфопоетичною свідомістю, для якої більшість птахів були тотемами: «... *заступає червону потоптану траву / що здавалась мені птахом підстреленим / а птах той ніяк злетіти не міг*» [7, с. 30], «... *летять шпаки на електричне світло / і співають пісень про золоті клітки*» [7, с. 115], «... *але варто було вітрові хоча б легенько / повіяти як відлітало птаство геть і вже не поверталось ніколи*» [7, с. 91], «... *і в небі птах, мов човник той по течії, Крила розкрив – летить і не летить*» [7, с. 152]. Зазначимо, що здебільшого Григорій Чубай вживає образ птаха в негативному контексті, що дає змогу асоціювати його з людиною, що втратила сенс свого існування, переживає кризові стани, самотність, депресію. Пов'язуємо це з подіями життя самого автора, з його свідомою чи підсвідомою проекцією власних станів на стан ліричного героя. Саме в контексті міфологеми птаха Григорій Чубай застосовує і прийом трансформації і перевтілення: «... *бачу траву, що померла й не стала по смерті птицею*» [7, с. 129]. Окрім того, знаходимо зображення явищ природи через образ птаха: «... *й дотлівають відблиски на стінах – Дивне пір'я птахів-блискавиць*» [7, с. 194].

Семантичне поле символічності образу птаха створює «альтернативний простір – буття в символі, символічне буття», з побудовою нових ціннісних вертикалей, з новою спробою «закорінення» – пошуком чи творенням традицій через плетіння павутини смислів, зав'язаних у вузлики символів [9, с. 286]. У творчості Григорія Чубая образ птаха постає у зв'язку з образами дерева, гнізда, подекуди хати: «... *доброго ранку, зелена пташко, / чи не втомилась ти всеньке літо / понад хатою літати? / сядь на підвіконня, я пшона тобі винесу, зелена пташко*» [7, с. 28], «... *лишень зібравсь послухать солов'я / у сад розквітлий вікна прочинити*» [7, с. 159]. Зазначимо, що митець часто звертається до образу солов'я, який в усній народній творчості постає як віщий птах, символ співучості і красномовства, образ щастя, а в літературі уособлює творчу особистість. Традиційно соловей був провідником весни, його спів сприймався як божий дар, а відсутність співу тлумачилось як передчуття біди [9]. Подекуди поет звертається до образів сороки й ворони («... *і березовий гай, і сорока*» [7, с. 155]), які традиційно належать до так званих «нечистих», чорних птахів, є переважно зловісними символами, пов'язаними зі смертю, потойбіччям, лихою силою. Хоча коло міфологічних уявлень про чорних птахів значно ширше. Вони пов'язані з дітьми, а отже, і з народженням. Ці пернаті володіють магічним каменем і таємницею захованих скарбів. Ворон у міфології багатьох народів посідає почесне місце як птах, що створював світ, як тотем, першопредок.

Аналіз поетичних текстів Григорія Чубая дає підстави для висновку, що він особливо часто звертається до образів лелеки («... *аж поки сон, неначе лелека, / над нами із крилами розкритими не повисне*» [7, с. 191], «... *над вербами, над гніздами лелечими*» [7, с. 192]). Пояснюємо це тим, що лелека споконвіку є одним з найшанованіших птахів у свідомості українців, його образ був сакральним, він сприймався як охоронець людей, а також їхньої худоби і всього господарства. Він, як і кожен птах, зв'язаний з небом і сонцем. Колись вірили, що саме лелеки принесли людям на землю іскри небесного вогню, водночас він є і повелителем дощу та птахом води. Водночас уважалося, що саме бусел приносить душі ще не народжених дітей з потойбічного Вірію, аби ті могли прийти у цей світ. Чорногуз у даному контексті вже виступає швидше як провідник між Явою і нижнім потойбічним світом Новою [9].

Григорій Чубай звертається і до образу голуба, який традиційно є Божою птицею, жертвним птахом, біблійним символом Святого Духа: «... *нам осінь пізня ходить коло хати, / он сиза паморозь, як дикі голуби*» [7, с. 161]. До сьогодні голуб вважається святою птахом, символом кохання та любові в усіх її різновидах. Два голуби в парі символізують любовні стосунки, кохання; уживається як ласкаве наймення або звертання до чоловіка (жінки), отже, як вираження любові й ніжності; виступає як символ доброти, чистоти, незлобливості [11].

Аналіз поезій Григорія Чубая засвідчує, що використання образу дерева пояснюється тим, що воно є архетипічним символом єдності й вічності та виявляється в різних значеннях: дерева світотворчого, дерева часового (що єднає минуле, теперішнє і майбутнє) і дерева роду, яке конденсує в собі попередні два значення.

Аналіз поетичних текстів Григорія Чубая, у яких згадуються птахи, дає підстави для висновку, що ці образи мають яскраве експресивне забарвлення, вони вибудовані на спостереженнях, міфічних уявленнях, словесній грі. Водночас аналіз підтвердив, що в цих поезіях образи птахів у своєму символічному вираженні інколи набувають невластивого для українського фольклору трактування птаха.

Список використаної літератури

1. Кравець Д. Бентежний світ поезії Грицька Чубая / Д. Кравець // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2005. – № 7. – С. 155–159.
2. Москалець К. П'ять медитацій на «Плач Єремії» / К. Москалець. – 2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=15525&page=2> (Останнє звернення 14.09.2020).
3. Вінграновський М. Григорій Чубай – ще одне печальне ім'я... / М. Вінграновський // Літературна Україна. – 1984. – 2 серпня. – С. 4.
4. Дзюба І. Сходження до себе: передмова до книги Г. Чубая «Плач Єремії» / І. Дзюба // Сучасність. – 1999. – № 2. – С. 86–87.
5. Жигулін А. Гідний подиву талант / А. Жигулін // Дніпро. – 1983. – № 9. – С. 119.
6. Поліщук Я. Обличитель содомного вертепу / Я. Поліщук // Література рідного краю. – Рівне: Азалія, 1993. – С. 72–78.
7. Чубай Г. Плач Єремії: поезії, поеми, переклади, спогади, фотознімки / Г. Чубай. – Львів: Кальварія, 1998. – 320 с.
8. Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. Потебня // Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 285–378.
9. Лозко Г. Українське народознавство / Г. Лозко. – К.: Артк, 2004. – 469 с.
10. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу : ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К.: Обереги, 1922. – 88 с.